

TÜRKİYE'DE TURİZM SEKTÖRÜ VE YAŞADIĞI İKTİSADİ DURAKSAMALAR: 2008 KÜRESEL EKONOMİK KRİZİ VE COVID-19 SALGINI

THE TOURISM SECTOR IN TÜRKİYE AND THE ECONOMIC DOWNTURN: 2008 GLOBAL ECONOMIC CRISIS AND COVID-19 PANDEMIC

Meltem Uçgunoğlu Erarslan²⁷

Makale Başvuru Tarihi: 19.10.2023

Aralık 2023

Makale Kabul Tarihi: 04.12.2023

Cilt: 1, Sayı: 1

Özet

Turizm ifadesi modern döneme ait bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Turizm kelime olarak 1900'lü yılların başlarında kullanılmaya başlanmış olup, turizm kavramı her dönemde farklı işlevlere sahip olmuştur. Bununla birlikte ilkçağdan itibaren var olduğunu söylemek mümkündür. II. Dünya Savaşından sonra ekonomik şartların zamanla gelişmesi ile turizm daha popüler bir yapıya kavuşmuştur. Osmanlı devletinin son döneminden itibaren turizm dünyadaki gelişmelere paralel olarak kurumsal bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Cumhuriyetin kuruluşunun ilk yıllarında her ne kadar turizm sektörüne gereken önem verilmemiş olsa da 1960 sonrasında turizm sektörü planlı bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Bununla birlikte turizm sektörünün gelişiminin aksamasına neden olacak beklenmedik zamanlarda yaşanan sosyal, siyasi ve ekonomik olaylar da meydana gelmiştir. Birden ortaya çıkan ve etkisi ile çıktığı bölgeyi etkilemekten ziyade birçok bölgeye olumsuz etkisi olan krizlerin turizm sektöründe de turist sayısı ve turizm gelirleri açısından ciddi kayıplara neden olduğu bilinmektedir. Turizm talebini etkileyen krizlerin meydana gelmesinde doğal afetler, ekonomik ve finansal krizler, iç çatışma, terörizm, savaşlar ve salgın hastalıklar yer almaktadır. Bu çalışmada ekonomik krizlerden turizme en çok zarar veren; "2008 Küresel Ekonomik Krizi" ve 2019 yılında başlayan ve 2020 yılında da etkisini sürdüren "COVID-19 sağlık krizinin" sektör üzerindeki etkileri nicel çerçevede mevcut doküman veri ve kaynakları incelenerek betimsel bir yöntem tercih edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Turizm, Covid- 19, Pandemi, 2008 Ekonomik Krizi, Sağlık Krizi

JEL Kodları: G01, Z3, Z32.

Abstract

The term tourism has emerged as a concept belonging to the modern period. Although tourism as a word started to be used in the early 1900s, it is possible to say that the concept of tourism has existed since ancient times, although it has different functions in each period. After World War II, tourism became more popular with the development of economic conditions over time. Since the last period of the Ottoman Empire, tourism has started to gain an institutional identity in parallel with the developments in the world. Although the tourism sector was not given the necessary importance in the first years of the establishment of the Republic, the tourism sector started to be handled in a planned manner after 1960. However, there have also been unexpected social, political and economic events that have disrupted the development of the tourism sector. It is known that crises, which occur suddenly and have a negative impact on many regions rather than affecting the region from which they originate, cause serious losses in terms of the number of tourists and tourism revenues in the tourism sector. Natural disasters, economic and financial crises, internal conflicts, terrorism, wars and epidemics are among the causes of crises that affect tourism demand. In this study, a descriptive method was preferred by examining the effects of the "2008 Global Economic Crisis" and the "COVID-19 health crisis", which started in 2019 and continued its impact in 2020, on the sector in a quantitative framework by examining existing document data and sources.

Keywords: Tourism, Covid- 19, Pandemic, 2008 Economic Crisis, Health Crisis

JEL Codes: G01, Z3, Z32.

²⁷ Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, Hukuk Büro Yönetimi ve Sekreterlik Programı.

Giriş

Turizm kavramı tarih öncesi çağlardan günümüze kadar var olan bir olgudur. Tarihsel gelişimi değerlendirildiğinde, turizmin farklı nitelikler barındırarak İlk Çağa kadar uzandığı görülmektedir. Turizm en kısa ve basit tanımlaması; seyahat etme güdüsü ile farklı bir ülkeyi veya bir bölgeyi keşif amaçlı olarak ziyaret anlamına gelmektedir. İlk Çağda yaşayan ve tarihçi kimliği ile bilinen Herodot gittiği yerlerin gelenek ve göreneklerini merakla öğrenmeye çalışmıştır. İlkçağda yaşayan insanların yer değiştirme hareketinde bulunmalarını sağlayan üç nedenden bahsedilebilir. Bunlar ticaret, spor ve dini nedenlerdir. Genellikle zevk ve eğlence anlayışı üzerine kurulu olan turizm olgusu Ortaçağda ise din güdüsü ile şekillenmiştir. İlerleyen tarihi süreçte ise Rönesans ve Coğrafi Keşifler turizm olgusunu şekillendirmiş ve modern turizmin gelişimi bu iki olay sayesinde yaşanmıştır. Fransız İhtilalinin yaşanması ile birlikte turizm olgusu da değişim sürecine girmeye başlamıştır. Önceleri turizm olgusu, seyahat, ticaret ya da eğitim amaçlı iken ilerleyen tarihi süreçte seçkin insanların buldukları ortamdan kaçışı haline gelmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse turizmin başlangıç sebepleri dini, ticari ve ekonomik yöndedir.

Cumhuriyetin ilanından önceki sürece bakıldığında turizmin izlerini görmek mümkündür. Osmanlı Devleti döneminde turizmin başlangıcı için getirilen gemilerin rolü büyüktür. 29 Ekim 1923 tarihi, bir milletin kurtuluşu, bir devletin bayrağının göklerde dalgalanması, bir ülkenin ekonomik ve siyasal bağımsızlığını kazandığı tarihtir. Bu tarihten sonra turizm faaliyetleri de hız kazanmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra turizm sektörünün gelişim seyri “Planlı Dönem Öncesi” ve “Planlı Dönem Sonrası” olmak üzere iki dönem olarak değerlendirilmektedir. Planlı döneme geçene kadar turizmin ilerleyişi yavaş bir seyir izlemiştir. Plan dönem sonrası hazırlanan 11 adet Kalkınma Planının (1964-2023) her birinde turizmin geliştirilmesi için hedefler belirtilmiştir. Kalkınma Planlarının tamamında turizm sektörünün geliştirilmesine yönelik nitelikli çalışmalar yapılmıştır. Bununla beraber turizm sektöründe yaşanan krizler ve sorunlarda yapılan planlamaların diğer yüzünde yer almıştır. Krizler veya sorunlar sektörün kendinden kaynaklı birincil nedenlerle olabileceği gibi, ekonomik, siyasi, terörizm, doğal afetler, hastalıklar gibi ikincil nedenlerle de gerçekleşmektedir. Bu bağlamda çalışmanın çerçevesini bütün dünyayı etkisi altına alan ekonomik krizlerden 2008 küresel krizi ve dünya genelinde birçok sektörü etkilemiş olan COVID-19 salgını süreci oluşturmuştur. Bu iki sürecin dünya üzerinde sadece ekonomik etkisi olmamış birçok sektör üzerinde istihdam, yatırım vb. alanlarda olumsuz bir ivme yaratmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde; Turizmin tarihsel olarak gelişim seyri, ikinci bölümde; kriz olgusu ve tanımı, turizm sektöründe yaşanan krizler, üçüncü bölümde; 2008 Küresel Ekonomik Krizi ve Sağlık Krizi olan COVID-19’un turizm sektörü üzerindeki etkileri incelenecektir. Çalışmada nitel çerçevede, mevcut doküman, veri ve kaynaklar incelenerek betimsel bir yöntem tercih edilmiştir.

1. Turizm Kavramının Tarihsel Seyri

Turizm kavramı tarihin seyri içerisinde birçok farklı nedenler ile gerçekleşmiştir. Özellikle tarihte ilk çıkış noktası yazının keşfini gerçekleştiren Sümerlere kadar gitmektedir. Sümerler’in trampa yöntemi ile ticareti başlatan ilk uygarlık olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda ticari amaçlı küçük seyahatler gerçekleştirdikleri değerlendirilmektedir. Sümerlerde de görüldüğü üzere insanlar çeşitli nedenler ile ilk çağdan günümüze kadar seyahat etmişlerdir. Yöneticilerin, elçilerin, misyonerlerin, hükümdarların, macera severlerin ve hatta denizcilerin yer değiştirme hareketleri, insanların kutsal yerleri ziyareti, turizm olgusunun sanayi devriminden önce var olduğunu göstermektedir (Öztaş, 2002: 2). Paranın Lidyalılar tarafından icat edilmesi ile seyahat kavramının amacı değişmiştir. Lidyalıların parayı keşfi sonrasında ticarete kullanmalarının yanı sıra Sümerlerin değişik yazı biçiminin kullanmaları ve tekerleği bulmaları da seyahat kavramının şekillenmesinde etkili olmuştur. Sümerlerin, Mısırlıların Fenikelilerin, Çinlilerin, Uygurların ve Romalıların seyahatlere büyük önem

verdikleri bilinmektedir. Tarihte farklı güdüler ile yer değiştirme hareketinin ilk olarak Fenikeliler tarafından yapıldığı bilinmektedir (Bacaklıoğlu, 2017: 4).

İlk Çağ'da merak amacıyla seyahat eden kişilerin Heredot ve Paunias olduğu değerlendirilmektedir. Heredot gittiği yerlerin gelenek ve göreneklerini öğrenme merakı ile hareket etmiştir. Bu nedenle, Heredot' un kültür turizmini başlatan kişi olduğu ifade edilmektedir (Budak, 2000: 7; Köseoğlu, 2019: 8). Platon da eserlerinde, seyahate çıkan turist tanımlaması ile gezginler, tüccarlar, kültürel ziyaretçiler ve yüksek statülü kültürel ziyaretçiler olmak üzere turistleri sınıflandırarak ifade etmiştir. Platon'un yaptığı bu tanımlama ile antik turizm etkinliklerinin açıklanmasını kolaylaştırmıştır (Tekin, 2014: 752). İlk Çağ'da seyahatlerin temel olarak 3 neden ile yapıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki ekonomik nedenler olup, küçük kavimler ulus haline gelip büyüdükçe ekonomik amaçlı seyahatler önem kazanmıştır. Bu dönemde, Fenikeliler ticaret ile uğraşmaları nedeniyle deniz ve kara yoluyla her yöne gitmeye başlamışlardır. Çinliler Türkistan'a oradan Akdeniz ve İpek Yolu aracılığıyla, Fenikelilere ticari mal ulaştırmışlardır. İkincisi spor amaçlı nedenler olup, Akdeniz ülkelerinde düzenlenen Olimpiyat Oyunları için seyahatler yapılmıştır. Bu da turistik amaçlı seyahatin canlanmasına neden olmuştur. Son olarak ise dini nedenler olup, İlkçağda düzenlenen ayinleri izleme veya dini gerekleri yerine getirmek için seyahatler yapılmıştır. Bu nedende yukarıda ifade edildiği gibi turizm hareketlerinin daha aktif bir hal almasını sağlamıştır (Yılmaz, 2007: 23). Açıklanan nedenler ve tarihsel seyir değerlendirildiğinde turizmin gelişiminin temelleri ilk çağda atılmıştır.

Ortaçağ döneminde ise turizm gelişimi açısından farklı bir seyir izlemiştir. Kilisenin baskın gücü sayesinde, Eski Yunan ve Roma İmparatorluğu'nda görülen zevk ve eğlence üzerine kurulu turizm anlayışı yerini dini amaçlı hareketlere bırakmıştır. Dini gereklerini yerine getirmek isteyen kişiler seyahat ederek turizmi canlandırmışlardır. Hac amacı ile kutsal yerlere yapılan ziyaretler ve haclı seferleri de dinin ön planda tutulduğu amaçlar arasındadır (Öztaş ve Karabulut, 2006: 2). Ortaçağda turizm olaylarında en çok ifade edilen üç isim "*Giovanni da Pian del Carpine (1185-1252), Marco Polo (1271-1295) ve İbni Battuta'dır (1304-1368/69)*". Del Carpine, elindeki kaynakları kullanarak, Avrupa'dan Doğu'ya giden ilk Avrupalı'dır (Acar, 2021: 301). Marco Polo ise Venedik'ten yola çıkarak Akka, Sivas, İran ve en son Çin'e ulaşarak bir yolculuk gerçekleştirmiştir. Ünlü gezgin gezdiği yerlerde dikkatini çeken bölgelerin farklı kültürlerini anlatan bir kitap kaleme almıştır (Eralp, 1983: 5). İnsanlık tarihi ve Avrupa için Rönesans ve coğrafi keşiflerin çok önemli olduğunu söylemek mümkündür. Endüstri devriminin doğuşunun temelleri Rönesans ve coğrafi keşifler ile gerçekleşmiş olup modern turizmin gelişimi de bu olaylar ile paralellik göstermiştir. Yine Rönesans kadar coğrafi keşiflerinde turizm paradigması açısından önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Rönesans Dönemi sanat ve sanatçı açısından parlak bir dönem olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde ortaya çıkan eserler geçmişte ve günümüzde de turizm açısından önem arz etmekte olup, önemli bir turistik çekiciliğe sahip olmuştur (Solmaz vd., 2014: 1191). Rönesans Dönemi'nde İngiltere'de, günümüzde turizm sektöründe kullanılan pasaportlara ve seyahat çeklerine benzeyen belgeler kullanılmaya başlanmıştır.

Yakınçağ döneminde yaşanan 1789 yılında Fransız İhtilali sonrası ekonomik, toplumsal, siyasal değişimler ortaya çıkmıştır. Önceleri seyahatlerin amacı merak, eğitim gibi etkenler iken 17. Yüzyılın sonlarından itibaren elitlerin günlük hayat kalabalığından kaçışı olarak boş zaman seyahatine dönüşmüştür. 1800'lerde ilk kez turist kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Turizm kavramı ise "*Sporting Magazine*" adlı dergide ise ilk kez 1811'de yılında İngiltere'de kullanılmıştır. İki kavramında ilk kez İngiltere'de kullanılması şaşırtıcı olmamıştır çünkü (Sezer, 2010) 1841 yılında İngiliz Thomas Cook'un kalabalık bir grubu şehirlerarasında demir yolu kullanarak götürmesi yapılan ilk toplu seyahattir (Öcal, 2009: 29). 1848 yılında American Express ve 1896 yılında Wagons Lift isimli firmalar, turizme yönelik çalışmalara başlamışlardır (Akdağ vd., 2019: 10). Yukarıda ifade edildiği gibi turizmin başlangıcı dini ve ekonomik nedenlerle oluşan hareketlerden ibaret iken I. Dünya savaşına kadar turizm gelişme göstermiştir. Savaş ile birlikte turizm hareketleri yavaşlamaya başlamış olsa da

savaştan hemen sonra gelişim seyrine kaldığı yerden devam etmiştir. Savaş sonrası aynı ivme ile turizmin devam etmesinin en büyük nedeni savaşan devletlerin birbirini tanıma ve savaştaıkları alanları keşfetme istekleri olmuştur (Sezer, 2010: 5).

Türkiye’de turizmin tarihsel gelişimi incelendiğinde, turizm sürecinin Cumhuriyet öncesi döneme dayandığı görülmektedir. Osmanlı Devleti’nin 1829 yılında Türkiye’ye getirdiği buharlı “*Kırlangıç*” isimli gemiler bu dönemde turizmin başlangıcı için atılan ilk adımlar arasındadır. Bununla birlikte 1800’lü yıllarda tercüman ve rehberlikte gelişmeler kaydedilmiştir. Turizm faaliyetleri 19. yüzyılın sonlarına doğru ivme kazanmıştır. İstanbul’da bulunan “*Aya İrini Kilisesi*” nin 1846 yılında askeri müzeye dönüştürülmesi ve 1863 yılında “*Sergi-i Umumi-i Osmani*” isimli fuarın açılması turizm faaliyetlerinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Özdemir, 2011). “*Sergi-i Umumi-i Osmani*” isimli serginin açılışı nedeniyle öncelikle Avusturya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinden turistlerin ülkeye gelmesi ilk modern turizm hareketi olmuştur (Kozak vd., 2014: 101). Cumhuriyet Dönemi öncesi konaklama sektörü açısından da gelişmeler bulunmaktadır. Geçmişte Selçuklu ve Osmanlı devletleri tarafından inşa edilen hanlar ve kervansaraylar konaklama sektörünün ilk örnekleri arasında kabul edilmektedir. Cumhuriyet dönemi öncesi ilk Otelcilik Uzman Okulu olan “*Pera Palas*” 1898 yılında kurulmuştur. Aynı dönemin ilk modern oteli olan “*Otel d’Angleterre*” akabinde ise “*Büyük Londra Oteli*” 1892 yılında açılmıştır. Bu dönemin diğer önemli konaklama birimleri ise 1914 yılında yapılan “*Tokathyan Oteli*” ile 1931’de İstanbul’da hizmete giren “*Park Oteli*” dir (Dinçer ve Dinçer, 1989: 3).

Türkiye için 1923 yılı dönüm noktası olmuştur. Turizm faaliyetleri Cumhuriyet’in kurulması ile beraber hız kazanmıştır. Ulu Önder Atatürk’ün talimatları ile 1923 yılında “*Türk Seyyah Cemiyeti*” kurulmuştur. Bu derneğin amacı olarak tüzüğünde; “*Büyük turlar düzenlemek, İstanbul ve Bursa gibi değerli şehirlerimizle, buradaki antik değerleri gelecek turistlere ve kendi insanlarımıza gerçek yönü ile tanıtmak*” ifadesi yer almaktadır (Öztaş, 2002: 25).

Turizm faaliyetlerinde 1925 yılında İstanbul’da ilk turist rehberliğinin hizmete açılması ile ilk girişimin temelleri atılmıştır. 1929 yılında Türk Seyyah Cemiyeti’nin ismi “*Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü*” olarak isim değiştirilmiştir (Kozak vd., 2012). Türkiye’de turizm ile ilgili ilk resmi süreç ise “*İktisat Vekaleti Teşkilat ve Vazifesi Hakkındaki*” 4250 sayılı kanun çerçevesinde Türk Ofisine bağlı bir turizm bürosunun kurulması ile başlamıştır. 1936 yılında ise Türkiye’nin ilk turizm kongresi yapılmıştır (Öztaş ve Karabulut, 2006: 8).

Türkiye’de turizmin gelişme safhasını “*Planlı Dönem Öncesi ve Planlı Dönem Sonrası*” iki şekilde ele alınmaktadır. Cumhuriyet’in kuruluşundan Planlı Döneme (1923-1963) kadar geçen sürede Türkiye’de turizm alanında oldukça yavaş bir ilerleme göstermiştir (Tuncel 2019). Turizmin gelişimi amacıyla ulaşım sektörü açısından, 31 Mayıs 1927’de “*Devlet Gelir Yollar ve Limanları İdare-i Umumiyesi*” adı altında Nafia Vekâleti kurulmuş ve bu vekâlet devlete ait demiryollarından sorumlu olmuştur. Bu teşkilat 4 Mayıs 1929 tarihinde “*Devlet Demiryolları ve Limanları Umumi Müdürlüğü*” ismini almıştır (Evcin, 2014: 26). Demir yolları sonrasında turizmle ilgili havacılık alanında da adım atılmıştır. Bu dönemde 1925 yılında “*Türkiye Tayyare Cemiyeti*” kurulmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, Cemiyetin açılış konuşmasında “*İstikbal göklerdir. Çünkü göklerini korumayan milletler yarınlardan asla emin olamazlar*” ifadesini kullanarak havacılığa önemi vurgulamıştır.

Planlı Dönem sonrasında ise hazırlanan 11 adet Kalkınma Planınının (1963-2023) her birinde turizmin geliştirilmesine yönelik maddeler yer almaktadır. Turizmde ulaşılmaması istenilen hedefler ve hedeflere ulaşmak için kullanılan araçlar, olanaklar, süreçler üzerinde durulmuş ve etkileri günümüze kadar sürmektedir.

2. Ekonomik Kriz Türleri

Kriz kavramı etimolojik olarak Yunanca ve Latince' ye dayanmaktadır. Yunanca *krinein*" kökünden gelen "*krisis*" sözcüğü "*karar*" anlamı taşımaktadır. Latince'de ise kriz sözcüğü, Yunanca ile eşanlamı taşımakta olup "*karar vermek*" olarak tanımlanmaktadır (Yılmaz, 2008: 195).

Genel bir tanımlama ile kriz; "*bir işin, bir olayın geçtiği karışık safha; içinden çıkılması zor durum; kötüye gidiş yönündeki ani gelişmeler ve tehlikeli an*" olarak tanımlanabilir (Dinçer, 1998: 82). Bir diğer tanımlama ile kriz "*yolunda giden bir şeyde değişim; olaylarda veya olgularda zamansal veya durumsal belirsizlik ya da büyük tehlike veya zorluk anı*" şeklinde ifade edilebilir (Pheng vd.,1999: 231).

Ekonomik hayatın her zaman tek düze şekilde sürmesi beklenmemelidir. Ekonominin çok hareketli olduğu dönemde aniden problemlili bir döneme geçiş yapılabilir. Bu dönem ekonomik kriz olarak adlandırılır. Ekonomik kriz literatürde "*bir mal, hizmet, üretim faktörü veya döviz piyasasındaki fiyat ve/veya miktarlarda kabul edilebilir bir değişme sınırının ötesinde gerçekleşen şiddetli dalgalanmalar*" şeklinde tanımlanmaktadır (Ayaz, 2016: 106).

Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Kriz Yönetimi Enstitüsü'ne göre krizler; "*doğal afetler, mekanik problemlerin oluşturduğu krizler, insan hatalarından kaynaklanan krizler, yönetsel kararların/kararsızlıkların yol açtığı krizler*" olmak üzere 4'e ayrılmaktadır (Yılmaz, 2008: 296). Ekonomik anlamda kriz ise; "*herhangi bir mal, hizmet, faktör veya döviz piyasasındaki fiyat veya miktarlarda kabul edilebilir bir değişme sınırının dışında gerçekleşen dalgalanmalar*" olarak tanımlanmaktadır (Kibritçioğlu, 2000: 1-2).

Şekil 1: Ekonomik Krizlerin Gruplandırılması (Kibritçioğlu, 2000: 2).

Şekil-1'de ifade edildiği gibi belirli bir sınırın ötesinde meydana gelen dalgalanmaların etkisinde ortaya çıkan ekonomik krizler, "*reel sektör krizleri ve finansal krizler*" olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Reel sektör krizlerinin oluşumunda, enflasyon ve durgunluktan dolayı mal ve hizmet piyasalarında düşüş veya işgücü piyasasında işsizliğin artması sebep olmaktadır. Finansal krizler ise ekonominin işlevinin azalması ve ekonomi piyasasının verimsiz olması olarak tanımlanmakta ve döviz krizi veya bankacılık krizi olarak isimlendirilmektedir (Baykal 2007: 33).

1980'li yıllarda küreselleşme ve sermaye hareketliliğinin hızlanması ile birlikte finansal krizler ilgi çekici olmaya başlamıştır. Ekonomik krizler; birinci kuşak krizler, ikinci kuşak krizler ve üçüncü kuşak krizler olmak üzere kategorize edilmiştir (Sevim, 2012: 25). Bu modeller birbirinden ayrı düşünülemez, birbirini tamamlayıcı rolü vardır (Keskin, 2004: 43).

“Salant-Henderson (1978), Krugman (1979) ve Flood-Garber’in (1984)” yaptığı çalışmalarla Latin Amerika ülkelerinde yaşanan krizler ile ilgili yaptığı çalışmalarda birinci kuşak kriz modeli ortaya çıkmıştır (Çakmak, 2007: 2-3). Birinci kuşak kriz türleri, finansal piyasaların yapısal özelliklerinden ziyade makroekonomik faktörlere bağlıdır. Finansal krizler, birinci nesil kriz modellerine göre gerçekleşmektedir. Bütçe açıklarının para basılması ile kapatılmaya çalışılması sabit döviz kuru ile çelişmekte olup döviz kurunu sona doğru götürmektedir (Bastı, 2016: 11). Birinci kuşak kriz türleri örnekleri arasında 1994 Meksika Krizi ve 1997 Asya Finansal Krizi yer almaktadır (Samur, 2008: 90).

İkinci kuşak kriz modelleri, birinci kuşak krizlerin aksine, makroekonomik faktörlerin yanı sıra finansal piyasaların yapısal özelliklerini de içeren daha karmaşık krizlerdir. İkincil nesil krizlerin bir örneği olarak, 2008 küresel finansal krizi gösterilebilir. Bu kriz, ABD’deki konut piyasasında yaşanan sürecin krizi dönüşmesi sonrasında dünya genelindeki finansal piyasaları etkilemiştir. İkincil nesil krizlerin bir diğer örneği ise 1997 Asya finansal krizidir. Bu kriz, Asya ekonomilerinde meydana gelen yüksek borç seviyeleri ve döviz kuru dalgalanmaları nedeniyle ortaya çıkmıştır. İkinci kuşak kriz modellerinde “Bulaşma ve “Sürü Psikolojisi” ifadeleri ön plana çıkmaktadır. “Sürü Psikolojisi” modelinde, yatırımcıların rasyonel oldukları kabul edilmekte ve ekonomi hakkında kısmi bilgiye sahip oldukları değerlendirilmektedir. İkincil nesil krizlerin en önemli özelliği ise birincil nesil krizlere göre daha uzun sürmeleridir (Shukur, 2020: 14).

1997 yılı Asya’da yaşanan krizlerin açıklaması yapılamadığından üçüncü kuşak kriz modelleri ortaya çıkmıştır. İlk iki model, hükümet başarısızlıkları, tutarsız politikaların yapılması ve hükümete olan güven problemi nedeniyle açıklama yapamadığından üçüncü bir modele ihtiyaç duyulmuştur. Krugman’a göre krizlerin ortaya çıkmasında üç neden vardır (Sevim, 2012: 36);

- ❖ “Ahlaki tehlike kaynaklı yatırımlar; dış borç ile finanse edilen yatırımların aşırı biçimde yapılması ve daha sonra bu sürecin tersine dönmesi”
- ❖ “Açık ekonomilerde banka hücumlarının görülmesi (bank-run),”
- ❖ “Ödemeler bilançosu bozulmalarının döviz kuru üzerinde yarattığı baskı,”

Krizlerin her ne kadar aniden ortaya çıktığı savunulsa da doğal afetlerin sebep olduğu krizler dışında diğer krizler ortaya çıkmadan önce işaret vermektedir. Ancak bu işaretlerin krizin olacağına yorumlanamaması nedeniyle krizler meydana gelmektedir (Tağran ve Aslan, 2003: 151). Krizin işletmelerde ortaya çıkış süreci; “kriz öncesi (kriz gelişim dönemi), kriz aşaması ve kriz sonrası” olmak üzere üç kapsamda değerlendirilir (Çelik ve Akgemci, 1997: 133).

Tablo 1: Krizlerin Ortaya Çıkış Aşamaları

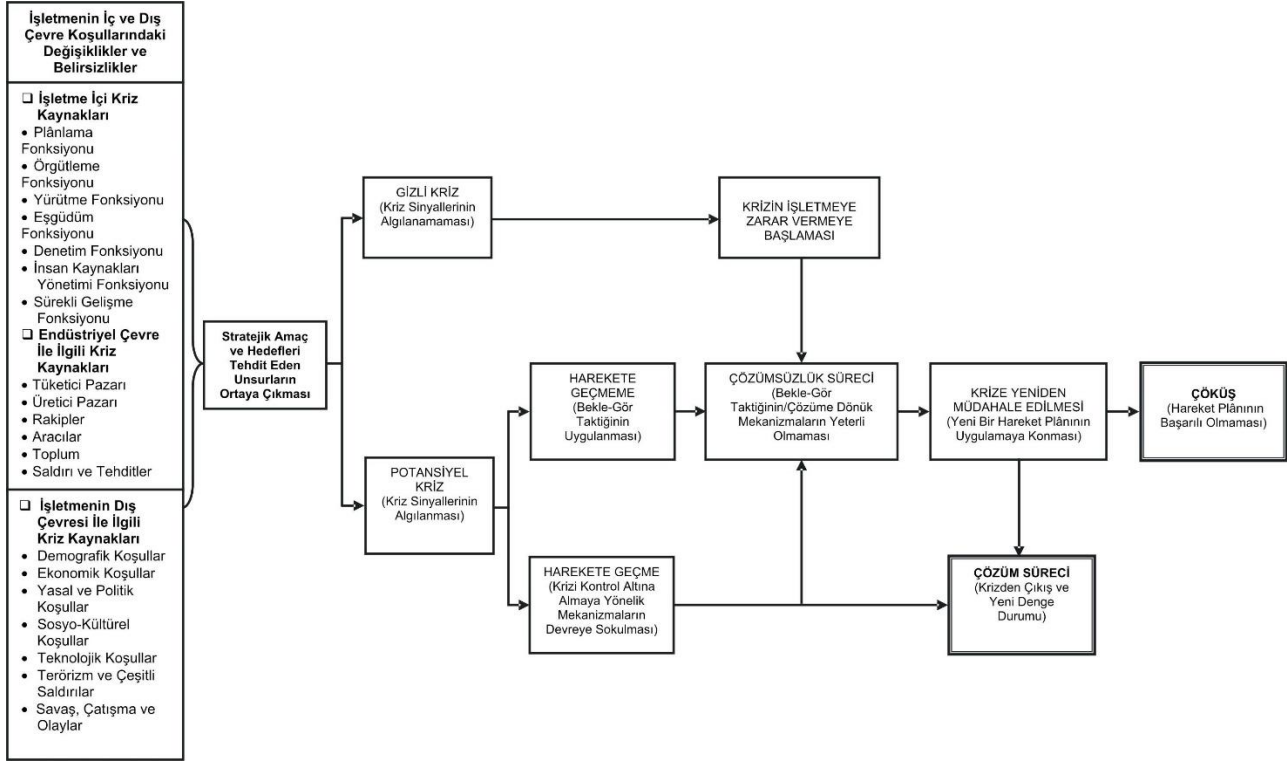
<i>Faulkner (2001)</i>	<i>Fink (1986)</i>	<i>Robert (1994)</i>
Kriz Öncesi Yaşam	-	Kriz Öncesi Aşama
Krizin Ortaya Çıkması	Krizin Gelişim Aşaması	-
Olağanüstü Hal Aşaması	Akut Kriz Aşaması	Olağanüstü Hal Aşaması
Kriz Ortası Dönem	-	Kriz Ortası Dönem
Uzun Dönem Aşaması ve İyileştirme	Kronik Kriz Aşaması	Uzun Dönem Aşaması ve İyileştirme
Çözülme Aşaması	Kesin Çözülme Aşaması	-

Kaynak: (Ritchie, 2003: 672).

Tablo-1’de Faulkner (2001) krizlerin ortaya çıkışı için 6 aşama belirlemiştir. İlk olarak krizin ortaya çıkma aşamasından önce kriz öncesi yaşamda risk değerlendirmenin ve kriz olasılık planlarının yapılması gerekliliğini savunmuştur. Fink (1986) krizler için, Faulkner’den farklı olarak 4 aşama belirlemiştir. Fink’e göre kriz öncesi yaşam aşaması yoktur krizler direk krizin gelişim aşaması ile patlak verir. Gelişim aşamasını ise akut kriz, kronik kriz aşamaları ve son olarak kesin çözüm aşaması oluşturur. Robert (1994) ise, krizin ortaya çıkış aşamalarını Faulkner ile benzer isimler ile değerlendirmiştir.

3. Turizm Sektöründe Yaşanan Krizler

Her sektörde kriz yaşandığı gibi turizm sektöründe de krizler görülmektedir. Turizm sektöründe kriz, turizmle ilgili işletmelerin devam eden rutin faaliyetlerini tehdit eden, turizm bölgelerinin güvenli olmadığı izlenimi yaratan, ziyaretçileri turizm bölgelerinin çekiciliği konusunda olumsuz etkileyen, turizm faaliyetlerini yerine getirmemelerini sağlayan olaylardır (Sönmez ve Backman, 1992: 2).

Şekil 2: Turizm İşletmelerinde Kriz Sürecinin Aşamaları (Seymen vd., 2004: 109).

Turizm işletmelerinde krizlerin yaşanmasının nedeni Şekil 2'ye göre iki başlık altında açıklanabilir. İlk olarak işletme içi nedenlerden olan; planlama, örgütlenme, eş güdü, insan kaynakları ve sürekli geliştirme fonksiyonlarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte işletme dış çevresi ile ilgili de kriz kaynakları bulunmaktadır. Bunlar ise; demografik, yasal, ekonomik, yasal ve politik, sosyo-kültürel, teknolojik koşullar terörizm, çeşitli saldırılar ve savaşlar sayılabilmektedir. Stratejik amaç ve hedeflerin tehdit edilmesi ile kriz başlayacağına dair belirti vermiş olur. Bu durumun ilerlemesi yavaş olduğu gibi hızlı da olabilir. İkinci olarak, işletme tarafından oluşan krizin, gizli kriz olarak mı potansiyel kriz olarak mı algılandığı önem taşımaktadır. Potansiyel krizde işletme tarafından kriz hemen algılanarak müdahale aşamasına geçilmesidir. Bu aşama da uygulanan iki yöntem vardır. Bunlardan biri, hiçbir müdahaleye gereksinim duymadan bekle-gör taktiğinin uygulanmasıdır. Şayet bu taktikten herhangi bir verim elde edilmez ise yeni bir hareket planı uygulanarak kriz aşımaya çalışılır. İkinci olarak ise, harekete geçerek krizin hemen kontrol altına alınmasıdır. Sonuç olarak krizden çıkış noktasına ulaşmak hedeflenmiştir. Şayet ifade edilen planlamalar başarılı olmaz ise çöküş süreci başlayacak ve sektör bitme noktasına doğru ivme kazanacaktır.

Turizm sektöründe meydana gelen krizlerinin özellikleri aşağıda açıklanmıştır (Özkul, 2001: 47):

- "Birincil ve ikincil (bazen) nedenlere sahiptirler,"
- "Ekonomik nedenlere dayanmasalar da sonuçları ekonomik değer taşır,"
- "Belirli birikimler sonucu ortaya çıkarlar,"

- “Zaman içerisinde tekrarlayabilirler,”
- “Yapının tümü üzerinde, yapısal işleyişi oluşturan sistemler yoluyla etkili olurlar,”
- “İç ve dış kaynaklı gerçekleşebilirler,”
- “Belirtilerin sergilendiği bir ön süreç (kriz öncesi), sonuçların etkili olduğu bir işlerlik sürecine (kriz sırası) ve etkilerin giderek azaldığı bir son süreç (kriz sonrası) sahiptirler,”
- “Çözümleri ve etkileri yönünden kısa, orta ve uzun dönemli olabilirler,”

Turizm talebini etkileyen krizlerin meydana gelmesini sağlayan 4 parametreden bahsetmek mümkündür. Bunlar; Doğal afetler; ekonomik ve finansal krizler; iç çatışma, terörizm, savaş; salgın hastalıklardır.

Turizm sektörü, turizm potansiyeline sahip bütün ülkelere gelir düzeyi, istihdam, ödemeler dengesi, iktisadi büyüme gibi makroekonomik göstergelere önemli ölçüde fayda sağlamaktadır. Bununla birlikte ekonomik konjonktür de meydana gelen bir olay, sektörü hemen etkisi altına almaktadır. Bunun en büyük nedeni ise turizm sektörünün zorunlu olmayan ihtiyaçlar arasında yer almasıdır. Ekonomik kriz dönemlerinde bireylerde lüks tüketimden uzak durma, sadece zorunlu ihtiyaçlara yönelme hali olmaktadır. Bu da turizm sektörünün geri planda kalmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte krizleri yönetmek için sadece ekonomik bağlamda kararlar almak yersizdir. Sağlık krizleri için özellikle kontrollü davranılmalı kriz aşaması ve kriz sonrasında turizmin sürdürülebilirliğini sağlamak için önlemler alınmalıdır (Ayaz, 2016: 1361).

Turizm sektörünü yakın dönemde en çok etkileyen ekonomik krizler arasında, 2008 ekonomik krizi ve son dönemde Covid-19 pandemisi olarak isimlendirilen salgın hastalığın neden olduğu sağlık krizi yer almaktadır. Bu çalışmanın özelinde 2008 Küresel Ekonomik Krizi ve son dönemde Covid-19 virüsünün yol açtığı sağlık krizinin turizm sektörü üzerindeki etkileri incelenecektir.

3.1. 2008 Küresel Krizi ve Turizm Sektörüne Etkisi

Tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik kriz ilk başta Amerika’da ortaya çıkmıştır. Krizin ana nedeni 2007 yılında patlak veren Mortgage kredileri krizi, ilk olarak Amerika’da daha sonra İngiltere’de kendisini göstermiş ve 2008 yılının ortalarında küresel bir kriz olarak tüm dünyayı etkisi altına almıştır. 1929 buhranından sonra yaşanan en fazla etki alanı olan krizdir (Eğilmez, 2009: 4).

2008 krizi yaşanan tüm krizlerden farklılıklar içermektedir. İnsanlar tarafından kullanılan kredilerin ödenmemesinden dolayı ABD’de mortgage piyasasında kredi krizi oluşmuştur. Dolayısıyla insan kaynaklı bir krizdir ve aktörü bankacılık sektörüdür. Krizin ana sebebi konut kredileri ile ilgili politikalarıdır (Fidan ve Fırat, 2020: 87). Diğer krizlere neden olan faktör likidite yetersizliği iken, bu kriz de ekonomiyi durdurmak amacı ile hareket ederken toplumun her kesime borç verilmesi ve borçların ödenememesi sonucunda ortaya çıkan sıkıntıların hızlanması ve sonrasında likidite krizine dönüşmesidir (Balaban ve Okutan, 2009: 18). 2000 yılından 2006 yılının sonlarına kadar süren finansal piyasalarda likidite yükselmesi ve bu likiditenin karlı operasyonlarda kullanılması banka sisteminin yüz yüze geldiği en önemli sorunu olduğu ifade edilebilir. Bankalar ödeme gücü olmayanlara kredi vermeye başlamıştır. NINJA krediler olarak bilinen bu uygulamalar varlık fiyatlarının özellikle konut fiyatlarının çok hızlı bir şekilde artmasını sağlamıştır (Alantar, 2008: 92).

Finansal kuruluşlarda risklere karşı sempati duymak ve düşük faiz oranları ile birlikte dikkat edilmeden dağıtılan krediler, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’nin kredi hacmini ciddi oranda artırmış ve mali yapının bozulmasını da neden olmuştur. Dolayısı ile ABD’de eşik altı kredi krizi ortaya çıkmıştır. 12 Mart 2007 tarihinde ABD’nin en büyük ikinci ipotekli kredi kuruluşu olan “New Century Financial Corporation”ın iflas isteminde bulunması krizin üstündeki perdeyi kaldırmış ve “Freddie Mac ve Fannie Mae”ın hisse senetlerinin %70’lere kadar yükselen oranlarda değer kaybetmesi de krizi iyice derinleştirmiştir (Kutlu ve Demirci, 2011: 126).

Krizin ilk patlak vermesi 158 yıllık geçmiş sahip ve büyük yatırım bankalarından olan Lehman Brothers'ın batması ile başlayan sürecin devam etmesi ve peş peşe bankalarda iflasların devam etmesidir. Lehman Brothers krizin tetikleyicisi olmuştur. Lehman Brothers'ın batışı ile borsalarda milyarlarca dolar buharlaşmış, milyonlarca kişi işsiz kalmış ve milyonlarca işyeri iflas etmiştir (Balaban ve Okutan, 2009: 18).

Yukarıda ifade edilen sürecin etkisi değerlendirildiğinde küresel krizin gelişmesinin nedenleri şu şekilde ifade edilebilir; *“likidite hacminin genişlemesi ve özensiz konut kredileri, menkul kıymetleştirme, finansal piyasanın denetimsizliği, kredi derecelendirme kuruluşlarının hedef saptırması ve düzenleyici ve denetleyici kuruluşların tedbirlerini almakta gecikmeleri”*. Küresel finansal krizin sonuçları ise; *“konut fiyatlarında düşüş, büyüme oranlarında düşüşler, işsizlik oranlarında artış”* olarak gösterilebilir. ABD’de konut piyasasında başlayan bu kriz bir süre sonra likidite krizine dönüşmüştür. ABD bankası tarafından tüm riskler yatırım bankalarına yatırılmış ve bu şekilde krizi tüm dünyaya yayılmıştır (Öztürk ve Gövdere, 2010: 394).

Turizm arzı yönünde 2008 krizi değerlendirildiğinde; *“dünya enflasyon oranının yükselmesi, likiditenin daralması, gıda ve konaklama masraflarının artması”* gibi faktörler krizin olumlu etkilerinden çok olumsuz etkilerinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca kriz ortamında oluşan belirsizlikler yatırımcılara yeni yatırım yapma konusunda güven vermemekte ve kararları ertelemesine neden olmuştur. İç pazarda yaşanan duraklama, gerileyen dış talep ve faizlerin yüksek olması turistlere gelirlerinin düşeceğini düşündürüp tatillerini erteleme yolunu seçmelerine yönlendirmiştir (Yıldız ve Durgun, 2010: 8).

2008 krizi Türkiye'nin yaşadığı krizlerden farklı olarak Türkiye'nin kendi içinde yaşadığı bir kriz değil, dışarıdan gelen bir şokla maruz aldığı bir krizdir. Amerika Birleşik Devleti ve Avrupa ile önemli finansal ve ticari bağları olan Türkiye'nin krizden etkilenmemesi imkânsız olmuştur. Türkiye krizden ciddi boyutta etkilense de 2008 yılında yaşanan dalgalanmalardan kaçması tamamen mümkün olmasa da diğer krizlere göre güçlü bir ekonomi ile var olması krizden çıkmasında önemli bir faktör olmuştur (İmamoğlu ve Demircan, 2019: 6). Türkiye'nin 2005 yılından itibaren düşme ivmesi sergileyen büyüme hızı 2008 yılının son çeyreğinde %6,2 küçülmüştür. İstihdam oranının düşük olması ve işsizlik oranının artması krizden etkilenmesine neden olmuştur (Aydoğuş, 2009: 31-32).

Krizden Türkiye dört farklı kanaldan etkilenmiştir. Bu talepler dış talep kanalı, iç talep kanalı, kredi kanalı ve güven kanalıdır (Aras, 2010: 6). Türkiye'nin aktif dış ticaret alanı olan Euro bölgesinin ekonomik sorunlarının neticesinde ihracat oranında önemli derecede azalma görülmüştür (Kesebir, 2018: 534). Küresel ekonomik krizin dış talep kanalında önemli ölçüde olumsuz etkiye sahip olduğu çıkarımına varılabilir.

Türkiye üzerinde 2008 Küresel Krizin neden olduğu olumsuz etki ile iç talepte 2009 yılının başlarında gerileme yaşanmaya başlanmıştır. Küresel belirsizlikten dolayı tasarruf eğilim etkisiyle iç talepte daralma söz konusu olmuştur. 2009 yılının ikinci çeyreğinde mali tedbirler alınmış bunların katkısıyla iç talepte bir kısım düzelmeler yaşanmıştır. Fakat yapılan vergi teşviklerinin geri alınması ile iç talep kanalı eski sürecine geri dönmüştür (Aras, 2010: 4).

Krizin ilk patlak vermesi faiz kanalında olmuştur. Faiz kanalında yaşanan etkinin yansıması kredi kanalına olmuştur. Bu bağlamda, konut kredilerinde genişlenme yaşanmış ve daha sonra varlık fiyatları kanalı devreye girerek finansal ve finansal olmayan varlık fiyatlarında artış gözlenmiştir. ABD’de durgunluk döneminde faiz kanalında parasal genişleme ile birlikte faiz oranlarında düşüş olmuş ve bu dönemde merkez bankalarının faiz oranlarını düşürerek para arzını artırmış, neticesinde ekonomik aktiviteyi artırmak hedeflenmiştir (Yıldırım, 2021: 7). Kredi kanalı, banka borç kanalı, bilanço kanalı olmak üzere iki adet parasal aktarım mekanizmasına sahiptir. Genişletici para politikası ile banka mevduat ve rezervleri doğal olarak yükselir bu da bankaların daha

çok kredi verilebilmesine olanak tanır. Bu ise sonuç olarak küçük ve orta ölçekli işletmelerde yatırım artışı yapılmasına neden olur (Örnek, 2009: 106).

Ekonomik kriz yukarıda da ifade edildiği gibi tüketici yetersizliğiyle ilişkili ortaya çıkan ve düşen talep neticesinde üretim sürecinde daralma ve gerilemelere yola açan ve ulusal para biriminin çeşitli nedenlerle dalgalanması sonucu oluşan ekonomik dengesizliktir (Yıldız ve Durgun, 2010 :2). 2008 ekonomik krizi, Büyük Buhran sonrasında dünyanın yaşadığı en büyük ekonomik durgunluk olduğu ifade edilmektedir. Küresel nitelikteki ekonomiler, 2007 yazından itibaren etkisini gösteren finansal krizden ciddi bir şekilde etkilenmiştir (Papatheodorou vd., 2010: 34. Yaşanan bu krizin etkileri neticesinde, turizm sektörü de kendi içinde yaşadığı krizlerde olduğu gibi ayrıca bu nitelikteki makro düzeyli krizlerden de etkilenmektedir. 2008 küresel krizi tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik çöküş dönemi olarak değerlendirilebilir. Krizden turizm sektörü dahil olmak üzere etkilenmeyen sektör bulunmamaktadır.

Turizm sektörü diğer sektörler ile değerlendirildiğinde en çok zarar gören sektör olduğu ifade edilebilir. Bunun en büyük nedeni ise talep esnekliği olan bir sektör olmasıdır (Yıldız ve Durgun, 2010: 7). Yaşanan bu küresel kriz bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye turizm sektörünü de etkisi altına almıştır. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm verilerine göre tüm Avrupa’da turist sayısında düşüş yaşanırken Türkiye’de bu durum tam tersi olmuştur. Türkiye’nin turizm sektöründe krizi daha rahat atlattığının nedenleri bulunmaktadır. 2008 krizi, Türkiye açısından turizm sektörü temsilcilerini, iç turizmi hareketlendirmeye yönelik faaliyetlerin yoğunlaştırılmasına yönelmiştir. Ayrıca turizm çeşitliliğinin artması ve fiyat kalite dengesi açısından daha avantajlı bir konumda yer alması gibi nedenler turizm sektörüne kısmi olarak olumlu bir etki sağlamıştır (Saridoğan, 2015: 72).

Diğer bir değerlendirme olarak yaşanan küresel ekonomik kriz sonrası tüm dünyada turist sayısı ve turizm gelirlerinin düşmesine neden olmuştur. Bununla birlikte Türkiye’de gelen turist sayısı açısından bu durum tam tersi olarak görülmektedir. Türkiye’de turist sayısı artış göstermiş fakat turizm gelirleri azalma yönlü olmuştur. Ekonomik kriz Türkiye’ye gelen turistlerin ortalama olarak kişi başı ücretlerin düşük kalmasına neden olduğundan harcamalarının azalmasına ve konaklamayla beraber diğer hizmetlerin daha düşük olmasına neden olmuştur (Göçen vd., 2011: 508).

Tablo 2: 2001-2014 Türkiye'ye Gelen Ziyaretçi Sayısı ve Elde Edilen Döviz Geliri
Turizm İstatistikleri ve 2001-2012 Revize Sonuçları

Yıllar	Gelen Turist Sayısı	Elde Edilen Gelir (1000 Dolar)
2001	13.450.127	10.450.728
2002	15.214.514	12.420.519
2003	16.302.053	13.854.868
2004	20.753.734	17.076.607
2005	25.045.142	20.322.111
2006	23.924.023	18.593.951
2007	27.239.630	20.942.500
2008	30.979.979	25.415.067
2009	32.006.149	25.064.482
2010	33.997.308	24.930.997
2011	36.769.039	28.115.692
2012	37.715.225	29.689.249
2013	39.860.771	33.073.502
2014	41.627.246	35.137.949
2015	41.114.069	32.492.212
2016	30.906.680	22.839.468
2017	37.969.824	27.044.542
2018	46.112.592	30.545.924
2019	51.747.199	38.930.474
2020	15.971.201	14.817.273
2021	30.038.961	30.173.587
2022	51.387.513	46.477.871
2023*	22.945.402	21.734.366

* İlk 6 ay.

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Tablo 2'de ifade edildiği üzere küresel krizin turizm gelirlerindeki olumsuz etkisi 2009 yılında görülmektedir. 2008 yılında 30,9 milyon olan turist sayısı bir sonraki yıl artarak 32 milyon kişiye ulaşmasına rağmen bu artış turizm gelirin'e yansımamış ve turizm geliri 2009 yılında 25 milyar dolar seviyesinde kalmıştır. Turizm gelirlerindeki azalma 2010 yılında sürmüştür, yılsonu itibarıyla 24,9 milyar dolara kadar gerilemiştir. Yaşanan kriz sonrasında ise düzelme seyri gösteren ilk sektörlerden biri turizm alanı olmuştur. 2011 yılında 36 milyon ziyaretçiye karşılık 28 milyar dolarlık turizm geliri elde edilirken, 2014 yılında 41,4 milyon ziyaretçi ile 34 milyar dolarlık gelir elde edilmiştir.

3.2. Covid-19 Pandemi Süreci ve Turizm Sektörüne Etkisi

Turizmin hareketliliğini etkileyen ve engelleyen birçok faktör bulunmaktadır. Bunlar destinasyonun doğal koşullarının etkisinden, bir kısmı da ekonomik, siyasal, sosyal sorunlardan kaynaklanmaktadır (Güvenek ve Alptekin, 2015: 23). Krizler sadece ekonomik kaynaklı düşünülmemelidir. Krizi ortaya çıkaran birçok faktör vardır. Turizmin gelişimi üzerinde; sınırların ortadan kalkması, teknolojinin gelişmesi ve bununla birlikte ulaşım faktörlerinin yaygınlaşması en büyük paya sahiptir. Tarihsel süreç incelendiğinde ayak ve ağız hastalığı, SARS, kuş gribi, domuz gribi ve ebola salgınlarının turizm sektörünün hareketliliğini engellediği görülmektedir. Bu salgınların turizm sektörü üzerinde talep düşüşüne neden olduğu bilinmektedir. Örneğin, 2001 yılında Birleşik Krallıkta ortaya çıkan ayak ve ağız hastalığı sonucunda Birleşik Krallığa gelen turist sayısı %6,31 oranında düşüş yaşanmıştır. Yine 2002 yılında görülen sars salgını sonrasında turist sayılarında Çin'de %-10,41, Hong Kong %-9,48, Tayvan %-24,51, Kanada %-12,58, Singapur %-19,68 oranında düşüş yaşandığı Sağlık krizi olarak değerlendirilen bu krizler turizm sektörü için olumsuz en önemli etkisi, oluştuğu bölgede turizm hareketlerini kısıtlamasıdır (Ünlüöner ve Çeti, 2019: 117).

Küresel boyutta önemli bir sektör olan turizm sektörü sadece krizin çıktığı bölge için değil, tüm dünyayı etkisi altına alacak kırılganlığa sahiptir (Pforr ve Hosie, 2008: 255). Tahmin edilemez bir zamanda ortaya çıkan sağlık krizleri, güvenlik sorunları oluşturması neticesinde turizm sektörü ertelenebilir özellik sergilemektedir (Blake ve Sinclair, 2003: 450). Salgın hastalıklar, ekonomik krizler, terör saldırıları veya siyasi olaylar gibi öncesinde bir anda ortaya çıkıp öncesinde bir belirti vermediğinden destinasyonun güvenliği ile ilgili olarak endişeler ortaya çıkmaktadır.

Covid-19 salgını ilk olarak Çin’in Hubei eyaleti Vuhan kentinde 31 Aralık 2019’da ortaya çıkmıştır. O tarihten sonra hızla tüm dünyada yayılmaya devam eden küresel bir salgın halini almıştır. Beraberinde ciddi sağlık problemleri ve ekonomik problemleri de getirmiştir (Bahar ve İlal, 2020: 127).

Covid-19 salgınının tüm sektörlerde yıpratıcı etkisi olması ile beraber ulaşım kısıtlamaları ile turizm sektörü için yıkıcı bir etki yaratmıştır. 209 ülkede pandemi sebebiyle seyahat kısıtlaması uygulanmış bunula birlikte ülke giriş-çıkışları kapatılmış, seyahat kısıtlamaları yapılmış ve iptal edilen organizasyonlar ile turizm sektörü ciddi hasar almıştır (Acar, 2020: 9-10).

Bu süreçte turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin birçoğu zor durumda kalmıştır. Seyahat kısıtlamaları, havayolu uçuş iptalleri, turizm işletmelerinin kapatılması gibi önlemler hızlıca etkisini göstermiş ve ulusal- uluslararası turizm hizmetleri arz ve talebini büyük ölçüde etkilemiştir²⁸. Turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin bu süreçte ayakta kalabilmeleri için birçok destek paketi açıklanmıştır. Türkiye’de turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelere yönelik olarak KOSGEB tarafından 100 bin TL’ye kadar faizsiz kredi desteği sağlanmıştır.²⁹

COVID-19 salgınından en çok etkilenen sektörlerden olan turizm sektörü her yönüyle salgın sürecinde zarar görmüştür. Bununla birlikte krizi fırsata çevirebilen işletmelerde olmuştur. İnternette alışveriş imkanı sunan iş kolları, paket servisler yapan yiyecek içecek işletmeleri gibi işletmeler için yeni fırsatlar doğmuştur (Çoban ve Sandıkçı, 2020: 3).

Salgından dolayı alınan tedbirler turizm işletmeleri için müşteri ve gelir kaybına neden olmuştur. Salgından ilk etkilenen hava ulaşımı olmuştur. Bununla birlikte otel, eğlence, lokanta, kültürel ve spor etkinlikleri gibi hizmet sektörleri de salgından etkilenen sektörler arasındadır (Bahar ve İlal, 2020: 128).

Dünya Sağlık Örgütü tarafından ülkelerde salgının yayılmasına engel olmak ve durdurmak amacıyla bazı tedbirler alınmıştır. Alınan bu tedbirlerin turizm sektörü açısından olumsuz etkileri bulunmuştur. Turizm sektörü açısından alınan tedbirler aşağıda özetlenmiştir (Acar, 2020: 16):

- *“Sınır giriş çıkışları denetim altına alınmış ve ülkelere giriş çıkış yasakları konulmuştur,”*
- *“Covid-19 belirlendiği yerlerde zorunlu yasaklar uygulamaya alınmalı,”*
- *“Covid-19’unun yaygınlaşmasına azaltmak amacıyla toplumsal mekanlarda dezenfektan çalışmalarının yapılması,”*
- *“Sokağa çıkma ve yolculukların yasaklanması, hava yolu uçuşları ertelenmesi ve eğitim faaliyetlerine ara verilmesi,”*
- *“Dünya çapında yapılan festival, konser, kongre, fuarlar vb. kültürel ve sanat faaliyetleri durdurulması,”*
- *“Ulusal ve uluslararası düzeyde yapılan kültürel ve sportif faaliyetlerin durdurulması,”*

Türkiye’de 1 Haziran 2020 tarihine kadar salgının yayılmasına engel olmak adına tüm yasakları uygulanmış olup, sonrasında sınır kapıları açılmış, uçuşlar serbest bırakılmış ve yabancı ziyaretçi kabulüne başlanmıştır.

²⁸ ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü), *“COVID-19 and the tourism sector”*.

²⁹ BBC, *“Koronavirüs, Türkiye’de turizm sektörünü nasıl etkiledi”*

Tablo 3: 2018-2021-2022 Döneminde Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Sayılarının Yıllara ve Aylara Göre Dağılımı

AYLAR	YILLAR					% DEĞİŞİM ORANI		
	2018	2019	2020	2021*	2022	2020/2019	2021/2020	2022/2021
Ocak	1.892.737	1.999.642	2.287.010	727.301	1.754.304	14,37	-68,20	141,21
Şubat	1.932.686	2.113.909	2.196.453	764.314	2.005.016	3,90	-65,20	162,33
Mart	2.581.201	2.746.159	968.537	1.198.371	2.552.133	-64,73	23,73	112,97
Nisan	3.212.476	3.809.819	24.239	1.072.496	3.124.216	-99,33	4324,67	119,30
Mayıs	4.206.437	4.512.020	30.392	1.254.673	4.530.131	-96,38	4028,30	261,06
Haziran	5.091.496	5.969.981	216.408	2.540.872	5.564.818	-81,36	1074,11	119,01
Temmuz	6.531.670	7.413.887	1.381.804	5.319.992	7.720.692	-68,76	285,00	45,13
Ağustos	6.158.597	7.016.330	2.192.251	4.630.334	7.002.222	-57,64	111,21	51,22
Eylül	5.425.845	5.982.789	2.534.376	3.999.305	5.993.367	-57,58	57,80	49,86
Ekim	4.238.873	4.818.001	2.044.001	3.967.363	5.373.120	--57,58	94,10	35,43
Kasım	2.405.758	2.693.151	1.104.834	2.081.243	2.954.360	-58,98	57,80	41,95
Aralık	2.434.816	2.671.511	990.896	2.482.697	2.813.134	-62,91	88,83	13,31
TOPLAM	46.112.592	51.747.199	15.971.201	30.038.961	51.387.513	-71,74	88,08	71,07

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Tablo 3 incelendiğinde Covid-19 salgını nedeniyle uygulanan seyahat yasakları sonucunda Türkiye'ye gelen turist sayısında %65,20 oranında bir azalma olduğu görülmüştür. Bu süreç salgın hastalığın etkisi sürdüğü müddetçe devam etmiş yasakların hafiflemesinden dolayı 2021 Nisan ayında rekor seviyeye ulaşmıştır ve %4324,67 oranında artış gözlenmiştir.

Tablo 4'de Covid-19 salgının turizm sektörü üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalara yer verilmiştir.

Tablo 4: COVID-19 Literatür Taraması

Yazar	Makale Adı	Yayımlanma Yılı	Makale Sonucu
Lütfiye ATAY	Kovid-19 Salgını ve Turizme Etkileri	2020	Çalışma sonucunda sektörün salgından yoğun bir şekilde etkilendiği turizm faaliyetlerine hızlandırmak adına destinasyon sistemine ağırlık verilmesi gerektiğini savunmuştur.
Ozan BAHAR ve Nur ÇELİK İLAL	Coronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri	2020	Turizm sektöründe yaşanan bu krizin etkileri göz önüne alınarak güvenlik önlemlerini baştan alması gerekliliği yaşanan bu sağlık krizinin istihdam ve gelir kaysına neden olacağına kesin olduğu sonucuna varmışlardır.
Yusuf ACAR	Yeni coronavirüs Salgını ve Turizm Faaliyetlerine Etkisi	2020	Dünya Sağlık Örgütü ve Sağlık Bakanlığı'nın yayınladığı güncel veriler ışığında Covid-19 pandemisinin turizm sektörüne ne gibi zararları olacağı incelemiştir.
Ertuğrul DÜZGÜN	Pandemi sonrası Yeni Turist Tercihi: Glamping Turizmi	2021	Pandemi döneminde ortaya çıkacak olan yeni turist tercihlerini örnek olay yöntemi ile araştırmıştır. Sağlık güvenliği tercihleri olacağına Glamping Turizminin tercih edileceği sonucuna ulaşmıştır.
Sevgi IŞIK EROL	Covid-19'un Çalışma Hayatına Yansımaları: Salgından Etkilenen Bazı Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler	2020	Türkiye, İspanya ve İtalya'da karşılaştırmalı olarak Covid-19'un istihdam üzerindeki etkileri araştırılmıştır.
Ayşe DURGUN	Covid-19 Sonrası Türk Turizm Sektöründe Oluşabilecek Fırsatlar ve Riskler	2021	Turizm sektörünü Covid-19 farklı yolla etkilemiştir. Bunlardan biri seyahat kısıtlamaları ve karantina nedeniyle turizm faaliyetlerinin yapılamaması, ikincisi ise ekonomik açıdan zor duruma düşen bireylerin turizm faaliyetlerine katılmayacak olmasıdır.
Bekir DERİNÖZ	Turizmin Geleceğini Covid-19 mu inşa ediyor?	2021	Turizm sektörü pandemiden ağır yara almıştır. Ülkeler iç turizme ağırlık vermeye çalışsalar da pekte başarılı oldukları söylenemez. Ülkelerin bazılarında turizm sektörünü koruyabilmek için ülkelerin sektöre nakdi yardım yapmışlardır.
Yusuf TOKTAŞ	Covid-19 Sürecinde Kriz Yönetimi: Türkiye'de Turizm İşletmelerine Yönelik Düzenlemeler	2021	Covid-19 salgınına karşı turizm işletmelerinde yapılan düzenlemeler turizm sektörü için kriz yönetimi konusunda çokta başarılı olamamışlardır.

Sonuç

Turizmin krizlerden ciddi olarak etkilenmesinin en büyük nedeni krizlerin talep esnekliğinin büyük sektörlerde daha etkin olmasıdır. Dünyanın herhangi bir yerinde yaşanan kriz sadece yaşanan bölge için değil, dünyanın her yerinde turizm sektörünü etkilemektedir. Kısacası krizlerin ulusal düzeyde oluşması şart değildir, uluslararası düzeyde de yaşanan krizler turizm sektörüne zarar verebilmektedir. Bununla birlikte turizm sektörünün GSMH artışına neden olduğu ve istihdam artışını sağlayan bir sektör olduğu düşünüldüğünde aynı şekilde sadece kendisi zarar görmemektedir ilişkili olduğu bütün sektörler zarar görmekte olup ülke ekonomisi hem mikro hem makro ölçekte de etkilenmektedir. Turizm sadece ekonomik krizlerden değil sosyal ve doğal krizlerden de etkilenmektedir. Özellikle salgın hastalıklara bağlı olarak ortaya çıkan krizlerde ilk yapılması gereken stres yönetimini iyi kullanabilmektir. 2018 ekonomik krizi, 1930 yılından sonra yaşanan ve küresel ölçekte hissedilen en büyük krizdir. ABD’de ilk olarak kredi krizi olarak ortaya çıkan küresel kriz daha sonra likidite krizine dönüşmüştür. Çok geçmeden ise reel sektöre sıçramış ve reel sektörü etkisi altına almıştır. Krizi tüm dünyada etkisi göstermiştir ama gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler farklı boyutlardan hissetmiştir. Gelişmiş ülkeler finansal sektörlerinde gelişmekte olan ülkeler reel sektörlerin de krizi yaşamışlardır.

Türkiye’nin krizden yaşadığı etki süreci değerlendirildiğinde, Türkiye 2001 Ekonomik Krizinde yaşadığı deneyim ile Avrupa ülkelerine kıyasla daha hafif zararlar atlatmıştır. Türkiye’de krizden en çok etkilenen kesim düşük gelir seviyesi olmuştur. Türkiye krizin verdiği zararlardan kurtulmak için tedbirler almış ve hemen sonrasında ekonomik anlamda aldığı kararlar ile Türkiye Ekonomisi toparlanma sürecine girmiştir.

2001 yılı ekonomik krizini yaşayan Türkiye’de kriz sonrası olumsuz etkilerinden kurtulmaya çalışırken 2008 küresel ekonomik kriz ile baş başa kalmıştır. 2008 Krizini Dünya’ya göre daha az hasarlı atlatmasına rağmen akabinde 2019 Covid-19 Krizi yaşanmaya başlanmıştır. Covid-19 ise yaşanan küresel krizlerden çok farklıdır. Zamanla tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19, insanlara bu kez sadece ekonomik anlamda bir mücadele değil yaşam ile ölüm arasında gidip gelmeye ve her an ölebileceğini düşündürmeye başlamıştır.

2019 Covid-19 küresel çapta yaşanan bir krizdir ve dünya ülkelerinin tümünü etkisi altına almıştır. Turizm sonucunda ülkeler döviz geliri elde etmekte ve bu sayede ülke kalkınmasına olumlu etkisi olmaktadır. Dünyada turizm sektörünün hareketliliğini engelleyen olaylar olabilmektedir.

Covid-19 salgını tüm sektörlerde etkisi altına almıştır. Salgından turizm sektörünün bu kadar çok etkilenmesinin nedeni; seyahat kısıtlamaları, sokağa çıkma yasağı, karantina uygulamaları, rezervasyon iptalleri ile ekonomilerin ciddi boyutta zarar görmesidir. Covid-19 salgınının Türkiye’de turizm sektörüne olan etkileri; turist sayısında yaşanan azalma, seyahat kısıtlamaları, ekonomik kayıplar, 23 Nisan ve 19 Mayıs tatillerinde sokağa çıkma yasağının uygulanması ile birlikte iç turizmde sezonun geç başlaması söylenebilir. Türkiye’ye olumsuz etkileri kadar beraberinde bazı fırsatlar getirdiğin söylemek doğru olacaktır. Tüm ülkelere barışçıl bir tutum ile yaklaşarak yardım göndermiştir. Kriz sayesinde dış ülkeler ile bozulan ilişkilerini düzenlemek için önemli bir adım elde etmiştir.

Türkiye’yi büyük etki altına alan 2008 Küresel Ekonomik Kriz ve Covid-19 Krizinin olumsuzluklarına rağmen turizm sektörü hala büyümeye devam etmektedir. Turizm sektörünü önemli bir marka haline getirip, daha ileri boyuta taşımak için; turizm sektörüne yönelik çalışmaların artırılması, turizm sektörü için yenilikçi fikirler geliştirilmesi, sektörde çalışanlara sektöre yönelik eğitimler verilmesi, özellikle sektöre yönelik pazarlama faaliyetlerinin ve kalite standartlarının ve sektöre yönelik yatırımların artırılması gerekmektedir. Ayrıca salgın hastalık, pandemi ve terör saldırıları gibi beklenmedik ani süreçlerin turizm sektörü üzerinde yaratabileceği etkilerin iktisadi açıdan önleme planlamaları yapılarak yaratacağı olumsuz etkilerin azaltılması

hedeflenmelidir. Bunun yapılabilmesi için ise turizm sektörüne alternatif turizm sahaları oluşturulmalı ve iktisadi yatırımların yönlendirilmesi sağlanmalıdır. Ayrıca ekonomik krizlerin yaratacağı etkilerin ise ulusal veya uluslararası düzeyde etkilerinden kaçınmak için bütün bireylerin ekonomik seviyelerine göre turizm sahaları oluşmasına imkan verilmelidir. Bunun ise iç ve dış turizmde ziyaret eden kişilerin harcama düzeyleri incelenerek planlamasını sağlamak alternatif bir yöntem olarak düşünülebilir.

Kaynakça

- Acar, D. (2021). Turizmin Tarihi Kökenleri, *Anatolia*, 32 (2): 294-303.
- Acar, Y. (2020). Yeni Koronavirüs (COVID-19) Salgını ve Turizm Faaliyetlerine Etkisi, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4 (1): 7-21.
- Akdağ, G. Güler, O. ve Çakıcı, A. C. (2019). *Kavramlar ve Örneklerle Genel Turizm*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Alantar, D. (2008). *Küresel Finansal Kriz: Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme*. Ankara: Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.
- Aras, O. N. (2010). Türkiye’ye Makro Ekonomik Bakımından 2008 Küresel Krizi, *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 47 (550): 5 -17.
- Atay, L. (2020). KOVID-19 Salgını ve Turizme Etkileri, *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17 (1): 168-172.
- Ayaz, N. (2016). Ekonomik Krizlerin Turizm Sektörüne Olan Etkileri Üzerine Bir İnceleme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (59): 1360- 1371.
- Aydoğuş, O. (2009). 2008–09(?) Küresel Krizi’nden Geçerken Türkiye Ekonomisi Üzerine Bazı Gözlem ve Değerlendirmeler, *TİSK Akademi*, 4 (2): 26- 49.
- Bacaklıoğlu, G. (2017). *Büyük Ölçekli Konaklama İşletmelerinde Risk Yönetimi Algısı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bahar, O. ve İlal, N.Ç. (2020). Coronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6 (1): 125-139
- Balaban, Ö. ve Okutan, Y. E. (2009). Banka ve Finans Kurumlarının Ekonomik Krizden Etkilenme Düzeyleri ve Kriz Döneminde Uyguladıkları Yönetimsel ve Örgütsel Politikalara İlişkin Yönetici Algıları, *Central Bank Review*, 9 (1): 15- 27.
- Bastı, E. (2006). *Kriz Teorileri Çerçevesinde 2001 Türkiye Finansal Krizi*. Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 191.
- Baykal, M. (2007). Hukuki Boyutlarıyla Finansal Krizler. *Bankacılar Dergisi*, (60): 33- 48.
- BBC. (2020). Koronavirüs, Türkiye’de turizm sektörünü nasıl etkiledi?. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-53066032> Erişim Tarihi: 06 Haziran 2023
- Blake, A. ve Sinclair, M. T. (2003). Tourism Crisis Management US Response to September 11, *Annals of Tourism Research*, 30 (4): 813- 832.
- Budak, F. (2000). *Türk Turizminin Gelişimi Ekonomiye Katkıları ve Sorunları (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çakmak, U. (2007). Parasal Kriz Modellerine İlişkin Bir Değerlendirme, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 18 (62): 1- 31.
- Çelik A. ve Akgemci, T. (1997). *Yeni Stratejiler Karşısında KOBİ’ler, KOBİ’ler ve Kriz Yönetimi*. Kahramanmaraş: Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, No:1997-3.

- Çoban M. ve Sandıkçı M. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Menülerde Meydana Getirdiği Değişikliklerin İncelenmesi, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3 (9): 1741- 1757.
- Derinöz, B. (2021). Turizmin geleceğini COVID-19 mu inşa ediyor?, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 79 Özel Sayı: 41-50.
- Dinçer, M. ve Dinçer, F. (1989). Türkiye'de Konaklama Sektörünün Gelişimi ve Başlıca Sorunları Üzerine Bir Araştırma. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47 (1-4): 45- 57.
- Dinçer, Ö. (1998). *Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Doğruol, D. (2021). 1990 ile 2021 Yılları Arasında Yaşanan Krizlerin Türkiye Turizm Sektörüne Etkileri, *Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, 3 (1): 96-109.
- Durgun, A. (2021). Covid-19 Sonrası Türk Turizm Sektöründe Oluşabilecek Fırsatlar ve Riskler, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12 (23): 79-95.
- Düzgün, E. (2021). Pandemi Sonrası Yeni Turist Tercihi: Glamping Turizmi, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11 (1): 145- 168.
- Eğilmez, M. (2009). *Küresel Finans Krizi*. Ankara: Remzi Yayıncılık
- Eralp, Z. (1983). *Turizmin Toplumsal Değişime Sosyo-Ekonomik Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın Yayın Yüksek Okulu.
- Evcin, E. (2014). Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Turizm ve Tanıtma Faaliyetleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 14 (55): 23-82.
- Fidan, A. ve Fırat, E. (2020). 2008 Küresel Finans Krizinin Gelişmekte Olan Ülke Ekonomilerine Etkisi: Brıc Ülkeleri - Türkiye Karşılaştırması . *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20 (39), 85- 100.
- Göçen, Ö., Yirik, Ş. Ve Yılmaz, Y. (2011). Türkiye'de Krizler ve Krizlerin Turizm Sektörüne Etkileri, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (2): 493-509.
- Güvenek, B. ve Alptekin, V. (2015). Turistlere yönelik Terör Saldırılarının Turistlere Etkisi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 17 (1): 21- 38.
- (ILO). https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/briefingnote/wcms_742721.pdf Erişim Tarihi: 05 Haziran 2022.
- Işık Erol, S. (2020). COVID-19'un Çalışma Hayatına Yansımaları Salgından Etkilenen Bazı Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (19): 212-231
- İmamoğlu Ö. ve Demircan G.(2019). *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler- Arasında Yeni Ufuklar. İçinde; S. Sönmez, E.Özçoban, D.Balkan ve H.Karakuş (Editörler) 2008 Krizinin Türkiye Etkileri (ss. 135-151)*. Ankara: Gece Akademi.
- Kesebir, M. (2018). 2008 Küresel Finansal Kriz ve Bu Krizin Türkiye'deki Ekonomik Göstergelere Etkisi, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (4): 531-538.
- Keskin, Ü. H. (2004). *Ekonomik Krizlerde Küresel Güçler: 2001 Türkiye Ekonomik Krizi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kibritçioğlu, B. (2000). Parasal Krizler. Ankara: Hazine Müsteşarlığı Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi.
- Kozak, N. Kozak, M. ve Kozak, M. (2012). Genel Turizm İlkeler ve Kavramlar. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kozak, N. Kozak, M. ve Kozak, M. (2014). Genel Turizm İlkeler ve Kavramlar. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Köroğlu, A. (2004). Turizm İşletmelerinin Muhtemel Krizlere Yönelik Hazırlık Çalışmaları ve Seyahat Acentalarında Bir Uygulama, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (12): 69-87.
- Köseoğlu, A. (2019). Hüzün Turizmi Kapsamında Çanakkale Savaşlarının Turizm Ekonomisine Etkisi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kutlu,H.A.,Demirci,N.S.(2011). Küresel Finansal Krizi (2007-? Ortaya Çıkaran Nedenler, Krizin Etkileri, Krizden Kısmi Çıkış ve Mevcut Durum. Muhasebe Finansman Dergisi.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (<https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>) (Erişim Tarihi: 22/09/2023)
- Öcal, U. (2009). Turizm Genel ve Yapısal Yaklaşım. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Örnek, İ. (2009). Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizması Kanallarının İşleyişi, Maliye Dergisi, Sayı 156:104-125.
- Özkul, H. (2001). Krizlerin Turizm Üzerindeki Etkileri/ Turizm Kriz İlişkisi. İzmir: 2. Ulusal Türkiye Turizmi Sempozyumu Tebliğler Kitabı.
- Özdemir, M. (2011).Türkiye’de Turizmin Başlaması: Osmanlı’da Sanayileşme Çabaları: 156 Sergi-İ Umum-İ Osmanî (1863 İstanbul Uluslararası Sergisi)”, Anadolu Turizm Araştırmaları Dergisi, C.22, S.1, Ankara, Bahar 2011, s.90
- Öztaş, K. (2002). Turizm Ekonomisi: Genel Turizm Bilgileri. Ankara: Nobel Yayını.
- Öztaş, K. ve Karabulut, T . (2006) . Turizm Ekonomisi Genel Turizm Bilgileri. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Öztürk, S. ve Gövdere, B. (2010). Küresel Finansal Kriz Ve Türkiye Ekonomisine Etkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15 (1): 377-397
- Papatheodorou, A., Rossello, J. and Xiao, H. (2010). Global Economic Crisis and Tourism Consequences and Perspectives. Journal of Travel Research, 49 (1): 39-45.
- Pheng L. S., Ho D. K.H. ve Ann Y. S. (1999). Crisis Management: A Survey of Property Development Firms, Property Management, 17(3): 231-151.
- Pfarr, C. and Hosie, P. (2008). Crisis Management in Tourism: Preparing for Recovery, Journal of Travel and Tourism Marketing, 23 (2): 249-264.
- Ritchie, B.W. (2003) Chaos, Crises and Disasters: a Strategic Approach to Crisis Management in the Tourism Industry, Tourism Management, 25 (2004): 669- 683.
- Samur, C. (2008). Finansal Krizler ve Kriz Yönetme Politikaları:1980 Sonrası Türkiye Örneği (Basılmamış Doktora Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Sarıdoğan, H. (2015). 2008 Küresel Ekonomik Krizin Turizm sektörüne Etkileri: Türkiye Örneği (Basılmamış Doktora Tezi). Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- Sevim, C. (2012). Öncü Göstergeler Yaklaşımına Göre Finansal Krizler ve Türkiye Örneği. Ankara: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu.
- Seymen, O. A., Bolat, T. ve Çeken, H. (2004). Turizm İşletmelerinde Krizler, Etkileri ve Krizden Çıkış: Kriz Yönetimi, Verimlilik Dergisi, (2), 105-140.
- Sezer, M. S. (2010). Türkiye Turizm Sektöründe Müze Turizminin Payının Değerlendirilmesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Shukur, E. (2020). 2008 Küresel Krizin Türk Ekonomisine Etkileri e Krizi Önlemek Amacıyla Uygulanan Maliye Politikalar (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Solmaz, S.A., Erdoğan, Ç., Solmaz B.N., Batman, O. (2014). Modern Turizme Zemin Hazırlayan Gelişmeler Olarak Rönesans ve Coğrafi Keşiflerin Turizm Paradigmasıyla Değerlendirilmesi, III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi: 1190-1206.
- Sönmez, S. F. ve Backman, S. J. (1992). Crisis Management in Tourist Destinations, Visions in Leisure and Business, 11(3): 25-33.
- Tağraf H. ve Aslan T. (2003).Kriz Oluşum Süreci ve Kriz Yönetiminde Proaktif Yaklaşım, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4 (1) :149-160.
- Toktaş, Y. (2021). Covid-19 Sürecinde Kriz Yönetimi: Türkiye’de Turizm İşletmelerine Yönelik Düzenlemeler, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 4 (1): 157-180
- Tuncel, V. (2019). Kalkınma Planlarının Turizm Politikaları Perspektifinde Değerlendirilmesi. *Tourism and Recreation*, 1 (2): 58-66.
- Ünlüönen, K. ve Çeti, B. (2019). Salgın Hastalıklar Sebebiyle Oluşan Krizlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi, 22 (2): 109-128.
- Yıldıran, M. (2021). Effects Of Finance And Accounting In 2008 Global Financial Crisis 2008 Küresel Finans Krizinde Finans Ve Muhasebe Yaklaşımlarının Etkisi. Isaf 2012 Gaziantep Bildiri Kitabı: 93-102.
- Yılmaz, Ö. D. (2007). Turizm Sektörünün Tanımı, Yapısı ve Özellikleri. İçinde O. İçöz (Editör) Genel Turizm Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler, (ss. 1- 19). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Yılmaz, Ö. D. (2008). Genel Turizm Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler. İçinde; O. İçöz (Editör) Turizm Sektörünün Tanımı, Yapısı ve Özellikleri (ss. 1- 19). Ankara: Turhan Kitabevi.
- Yıldız, Z. ve Durgun, A. (2010). 2008 Küresel Ekonomik Krizi ve Turizm Sektörü Üzerinde Etkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 2 (1): 1-15.